

Tanja BOJOVIĆ, Zorica SAVIĆ

KONZERVACIJA I RESTAURACIJA ZIDNOG SLIKARSTVA U CRKVI SV. NEDELJE U KUMBORU

Ključne reči: Kumbor, Boka Kotorska, Crkva Sv. Nedelje, Tripo Kokolja, Vicko Bujović, barokno slikarstvo, konzervacija, restauracija, zidno slikarstvo.

Crkva Sv. Nedelje se više decenija nalazila u okviru vojne kasarne i u njoj dugo vremena nije bilo redovnih bogoslužjenja. Zbog toga je izostala pažnja oko njenog održavanja. Lošem stanju zidova doprinela su oštećenja koja je pretrpela u zemljotresu 15. aprila 1979. godine, a krov je bio dosta oštećen udarom groma početkom 2003. godine.¹

Sl. 1 Crkva Sv. Nedelje (snimljeno oktobra 2020. g.)

---

¹ Zorica Čubrović, Jasminka Grgurević, Crkva Sv. Nedelje u Kumboru, *Boka: zbornik radova iz nauke, kulture i umjetnosti*, Herceg Novi, 2004, 24, 237-250.

Konzervatorsko-restauratorski radovi na Crkvi Sv. Neđelje u Kumboru započeti su polovinom avgusta 2019. godine postavljanjem profesionalne skele koja se prostirala celom dužinom naosa i obuhvatala kompletnu površinu crkve.²

Sl . 2 Oltarska apsida, zatečeno stanje

² Izvođenje radova povereno je Privrednom društvu za izgradnju, obnavljanje i rekonstrukciju građevinskih objekata "KOTO" d.o.o. Vojvode Stepe 466, Beograd. Stručnu konzervatorsko-restauratorsku ekipu činila su četiri člana: Tanja Bojović, slikar restaurator, kordinator i rukovodilac restauratorskih radova, Zorica Savić, slikar restaurator, Stanica Mladenović, konzervator i restaurator slika, Sanja Blagojević, slikar restaurator.

Sl. 3 Oltarska apsida, nakon izvedenih konzervatorsko-restauratorskih radova

Prirodni, klimatski i mikroklimatski uslovi, kao i nemar čoveka, glavni su uzročnici destruktivnih procesa koji su se odvijali na živopisu Crkve Sv. Neđelje u Kumboru. Prisutnost vlage u zidovima crkve može se smatrati jednim od glavnih uzročnika propadanja zidnog slikarstva. Na osnovu istraživanja sprovedenih 2014. godine od strane stručnog tima iz Centra za konzervaciju i arheologiju Crne Gore, Cetinje, zaključeno je da je crkva u nekoliko navrata bila preslikana, da se na

istočnom zidu, odnosno u oltarskoj apsidi nalaze ostaci živopisa i da su to delovi kompozicije koju je naslikao Tripo Kokolja. U svodu crkve, kao i na površinama južnog, severnog i zapadnog zida otvoreno je dvadeset sondi na osnovu kojih je ustanovljeno da nema ostataka živopisa izuzev na vencu koji deli svod i ravne zidove, gde je detektovana ružičasta mramorizacija sličnih tonaliteta sa živopisom u oltarskoj apsidi.³

Izvedeni konzervatorsko-restauratorski radovi imali su sledeći tok:

Pre nego što se pristupilo sistematskom izvodjenju radova pažljivo je proučen svaki segment zidnih površina i detaljno je fotografisano zatečeno stanje.

Oltarska apsida se može definisati kao izdvojena saglediva celina koja predstavlja deo kompozicije koju je naslikao Tripo Kokolja, najpoznatiji barokni slikar Boke. Apsida je orijentisana istočno, pravilnog je polukružnog oblika sa zidanom menzom. Gornja strana oltarske menze sastoji se od ravne površine koja se ka temenu apsida nastavlja u vidu tri stepenika. Na stepenike se nadovezuje kompozicija na kojoj je slikar u centralnom delu predstavio svetiteljku koja drži palminu granu u molitvenom stavu. Iznad njene glave je nebo sa anđelima, a okolo su heruvimi. Na osnovu proba na suvi i mokri tretman utvrđeno je da je bojeni sloj dosta ispošćen i nestabilan. Bojeni sloj zbog oslabljenog veziva se lako otirao. Pri blagom dodiru sa površinom bojenog sloja ostajali su vidljivi tragovi pigmenta na vlažnim tuferima. Na osnovu izveštaja fizičko-hemijskih analiza utvrđeno je da se fresco malter koji se nalazi na istočnom zidu sa apsidom razlikuje od maltera na ostalim površinama u Crkvi. Ovaj malter nanošen je u dva sloja. Prvi sloj je deblji i krupnijeg agregata, dok je drugi sloj finijeg i sitnijeg agregata. Veoma značajna karakteristika je da se bojeni sloj nalazi na samoj površini maltera što ukazuje da je ovaj malter pripreman za živopisanje. Konzervatorsko-restauratorski radovi na apsidi podrazumevali su uklanjanje naknadnih preslika. Kombinacijom hemijsko-mehaničkog načina čišćenja uspešno su uklonjeni svi naknadni premazi uz minimalna oštećenja originalnog bojenog sloja. Nakon čišćenja bojeni sloj je fiksiran 3% kontrolisanim rastvorom Paraloida B72⁴ u dva sloja. Stabilizovane su sve nestabilne površine, potklobučenja i raslojavanja maltera, kao i pukotine metodom injektiranja na iglu i kateter. Podvojeni delovi između zida i nosača sanirani su ubrizgavanjem procentualno razredjenog Ledana TB1⁵. Nedostajući

³ "Izveštaj o sondažnom istraživanju živopisa u Crkvi Sv. Neđelje u Kumboru izrađen od strane Ateljea za konzervaciju stafelajnog slikarstva, živopisa, mozaika i drveta u Centru za konzervaciju i arheologiju Crne Gore, Cetinje, 2014. godine

⁴ Organski konsolidant (akrilna smola). Etil-metakrilat kopolimer koji se koristi u konzervaciji kao konsolidant zidnih slika od 1965. godine.

⁵ Fabrički pripremljena masa za injektiranje. Proizvodi se u Italiji i u upotrebi je od 1988. godine.

delovi, duboka i plitka oštećenja popunjavana su u dva sloja krečnim malterom. Završni retuš malter je nanošen u ravni sa postojećim živopisom.

Toniranje je izvedeno retuš tehnikom reverzibilnim akvarel bojama marke "Schminke". Tonirane su novopostavljene plombe kao i krupnija oštećenja radi boljeg sagledavanja celokupne kompozicije. Slikarstvo u apsidi izvedeno je u "al seco" tehnici. Prednja strana oltarske menze imitira mermerni barokni oltar ukrašen intarzijama. U centralnom polju je krstoliki medaljon tamnorumenog tonaliteta uokviren svetlozelenkastim tonom. Na osnovu ovog detalja može se zaključiti da je slikar ovde ponovio rešenje prednje površine oltarske menze koje je primenio i u Crkvi Sv. Ane iznad Perasta.⁶ Sa leve i desne strane na bočnim pilastrima oltarske menze slikar je predstavio grb porodice Bujović. U pitanju je viteški štit na kojem su prikazana dva lava okrenuta jedan ka drugom i koji pridržavaju prestonu stolicu sa krunom na vrhu. Motiv simboliše grb porodice Bujović.

Identičan grb nalazi se na palati Bujović u Perastu.⁷ U ovoj zoni posebno je bilo zahtevno čišćenje naknadnih premaza koji su se u kontaktu sa vlagom kalcifikovali i stvorili površinu glatku kao staklo. Nakon urađenih proba čišćenja tvrdokorni premazi su uspešno pokrenuti kompresama paste AB57⁸, a potom u potpunosti uklonjeni hirurškim skalpelima. Komprese su ponavljane više puta u trajanju od petnaest minuta.

Sl. 6 Grb porodice Bujović, menza, detalj

⁶ Z. Čubrović, J. Grgurević, nav. d., 6.

⁷ Monografija Kotor, Zagreb, 1970, 57.

⁸ AB57 sastoji se od amonijum bikarbonata, natrijum bikarbonata, desogena i karboksimetil celuloze. Uspešno se primenjuje za čišćenje različitih materijala.

Sl. 4 Prednja strana oltarske menze, zatečeno stanje

Sl. 5 Prednja strana oltarske menze, nakon izvedenih radova

Svod je bio prošaran mnogobrojnim sitnim pukotinama, dubokim i plitkim oštećenjima. Najkritičniji deo je bio spoj gde je nadograđena priprata crkve. Na tom mestu bila je vidljiva velika pukotina kroz koju se mogla videti spoljašnjost, kao i vidna denivelacija zidnih površina prouzrokovana zemljotresom koji se dogodio 1979. godine. Stanje krečnog maltera na samom svodu bilo je u izuzetno lošem stanju. Na nekim mestima je došlo do potpune razgradnje maltera

(u donjim delovima zidova) uticajem kapilarne i atmosfere vlage. Metodom perkusije⁹ utvrđena su i locirana sva plitka i duboka potklobučenja, kao i nastalo raslojavanje maltera. Sondažnim probama čišćenja na svodu crkve ustanovljena su četiri sloja krečnih premaza: tamnoplavi sa oslikanim zvezdama (poslednji oslikani sloj), svetloplavi bojeni sloj, beli krečni premaz i originalni, prvobitni, zeleni bojeni sloj. Ostaci zelenog bojenog sloja su otkriveni samo u tragovima na pojedinim mestima. Tonalitet na sačuvanim delovima bio je jasno definisan, što je dalo dovoljno podataka za pronalaženje adekvatnog rešenja u cilju prezentacije prvobitnog izgleda oslikanog svoda. Svod je valerski rešen u zelenkastim tonovima poštujući margine originalnog bojenog sloja.

Sondažne probe su vršene kombinovanom tehnikom, kvašenjem tretirane površine (alkohol i voda u odnosu 1:1) i mehaničkim putem (hirurškim skalpelom).

Na južnom, severnom i zapadnom zidu utvrđeno je da postoji nekoliko slikanih krečnih premaza izvedenih na malteru krupnijeg granulata. Ovaj malter je bio u izuzetno lošem stanju pre svega zbog uticaja kapilarne vlage, što je dovelo do slabljenja njegove čvrstine, a zatim i do krunjenja, pucanja i otpadanja.

U toku radova, tokom uklanjanja svih krečnih premaza kao i trošnog maltera na južnom, severnom i zapadnom zidu otkriveni su fragmenti prvobitnog najstarijeg sloja maltera iz perioda pre slikarstva Tripa Kokolje.

Na južnom zidu su se očuvali pikovani fragmenti sa tragovima slikarstva u fresco tehnici, dok su se na severnom i zapadnom zidu očuvali obezbojeni fragmenti iz istog perioda.

Na osnovu detaljne analize zaključeno je da su se pronađeni slojevi maltera vidno razlikovali od novijeg i mlađeg, pre svega po strukturi i boji. Stariji malter je bio krupnije granulacije sa primesama organske prirode. Kolorit na fragmentima, gde se bojeni sloj zadržao, bio je toplih crvenkastih i smeđih tonova sa floralnim i linearnim ornamentalnim detaljima.

Na fragmentima oko prozora na južnom zidu vidljivi su krstići pravilnih zaobljenih oblika, koji se ponavljaju u jednakim razmacima crvenkasto smeđeg tona. Sačuvani fragment u gornjoj zoni zida uz venac je svetlijeg okerastog tonaliteta sa slabo čitljivom šarom.¹⁰

U donjoj zoni istog zida nalazi se detalj oslikane sokle, gde se jasno vidi bordura, kao i detalj ornamentalnog rešenja koji asocira na krst u crvenkastom tonalitetu.¹¹

Iz ovih podataka proizilazi zaključak da su zidovi originalno bili po zonama planski rešeni i u likovnom smislu bogato dekorisani. Ostaci prvobitnog maltera

⁹ Perkusija - metoda fizikalnog pregleda kojom se udarima određenih delova zidova proizvode i analiziraju akustični fenomeni koji nastaju tom prilikom. Po prirodi svojstva zvuka, koji ima različite kvalitete određuje se odvojenost zida od nosača zidne slike

¹⁰ Sl. 8 Fragment starijeg fresco maltera južno od prozora

¹¹ Sl. 9 Detalj oslikanog sokla na južnom zidu

sa sačuvanim bojenim slojem pronađeni tokom radova protežu se dužinom zidova cele crkve.

Analizom fragmenata najstarijeg maltera moglo se zaključiti da je crkva prvobitno bila oslikana nakon nadograđene priprate iz mlađeg perioda.

Analiza maltera na vencu prema zidovima i na svodu pokazuje da se malter venca razlikuje po boji i granulaciji. Malter na vencu je siv u odnosu na maltere na svodu i na bočnim zidovima koji su topliji i okerasti, a granulacija je sitnija.

Sl. 7 Pikovani fragmenti starijeg slikarstva pronađeni na južnom zidu

Sl. 8 Fragment starijeg fresko maltera

S Sl. 9 Detalj oslikanog sokla zapadno od prozora

Takođe, zaključeno je da malter na vencu i istočnom zidu u oltarskoj apsidi nije isti, iako je tonaliteta slikanog sloja blizak tonalitetu iz perioda Tripa Kokolje. Baveći se detaljnijom analizom maltera utvrđeno je da se malteri u oltarskoj apsidi i na podužnim bočnim zidovima razlikuju.

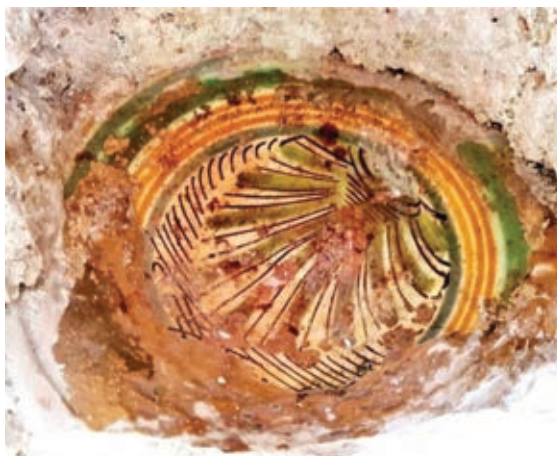
Sl. 10 Severni zid, venac i deo svoda, zatečeno stanje

Sl. 11 Venac na severnom zidu

Nastavkom radova na zapadnom zidu, tokom uklanjanja trošnih nefunkcionalnih maltera sa leve i desne strane ulaza, otkrivene su keramičke posude ovalnog oblika, bogato ukrašene. Pretpostavlja se da su posude imale ulogu škropionica. Ove keramičke posude su tokom radova detaljno očišćene i fiksiranjem Paraloidom B72 stabilizovane su njihove trošne ivice. Ispod uklonjenog trošnog maltera na zapadnom zidu otkrivene su i ivice lučnog otvora oko ulaza u crkvu. Analiziranjem otkrivenih fragmenata originalnog maltera uočeno je da je ovim malterom obrađena i unutrašnja strana novootkrivenog lučnog otvora, a što je u

konzervatorskom postupku pokazano naglašavanjem ivice otvora do dubine 5cm. Iz ovog podatka proizilazi zaključak da je prvobitni malter nastao u vreme gradnje priprate. Može se reći da su ovo dragoceni podaci koji rasvetljavaju istorijat Crkve Sv. Neđelje, ukazujući na njen nekadašnji originalni izgled, kao i na arhitektonske i umetničke izmene kroz koje je građevina tokom vremena prošla.

Sl. 12 Škropionice na zapadnom zidu sa južne strane vrata

Sl. 13 Škropionice na zapadnom zidu sa severne strane vrata

Na severnom zidu otkriven je zazidani horizontalni prozorski otvor koji je vraćen u funkciju. U prozoru se nalaze vidljivi ostaci bojenog sloja, rumenosmedeg tonaliteta sa jednim latiničnim, slabo čitljivim natpisom. Ovaj bojeni sloj zasigurno

datira iz nekog od ranijih slikanih perioda s obzirom da je prozor bio zazidan i preslikan.

Sl. 14 Prozorski otvor sa natpisom - pronađen u toku radova

Sl. 15 Prozorski otvor pronađen u toku radova

Posebna pažnja posvećena je veoma zahtevnoj proceduri čišćenja, odnosno uklanjanja tvrdokornih krečnih premaza koji su se prostirali na svim površinama zidova.

Pod premazima se podrazumevaju naknadna prekrivanja bojenog sloja

krečom ili molerskom farbom koja obično sadrži ulje ili neko drugo sintetičko vezivo i veoma često u njen sastav ulazi gips kao punilac. Ovakva naknadna intervencija može podrazumevati delimično premazivanje zidnih slika ili premazivanje u celini. U slučaju Crkve Sv. Nedelje reč je o preslikavanju u celini. S obzirom na to da je svaka zidna slika problem za sebe, ne može se govoriti o standardnoj primeni metoda, kao ni o upotrebi univerzalnih preparata za uklanjanje preslika, jer metode i preparati koji su upotrebljeni na jednoj površini zidne slike na drugoj mogu izazvati velike štete. Na osnovu uradjenih proba različitih načina čišćenja u Crkvi Sv. Nedelje primenjena je adekvatna metodologija rada. Čišćenje je vršeno sistematski kombinovanom tehnikom. Premazi su pažljivo uklanjani natapanjem i kvašenjem rastvorom alkohola i vode u odnosu 1:1, a potom su hirurškim skalpelima skidani sloj po sloj. U toku čišćenja sve su nestabilne površine prvobitno stabilizovane. U uklanjanju tvrdokornih premaza uspešno se pokazala improvizovana tehnika sa drvenim čekićem kojim se kontrolisanim laganim kuckanjem uklanjao krečni premaz bez oštećivanja originalnog bojenog sloja. Potom su, na kritičnim mestima, preventivno postavljeni flasteri od gaze, aplicirani karboksimetilcelulozom.

Nakon faze čišćenja pristupilo se injektiranju i konsolidaciji nestabilnih zona. Injektiranje podvojenih delova između zida i nosača zidne slike vršeno je kompatibilnim materijalom procentualno razređenim Ledanom TB1. Otvarane su rupe kroz postojeća oštećenja u koje se ubacivao pripremljen materijal preko igle i katetera. Plitka potklobučenja su takođe sanirana ubrizgavanjem retko razređenog Ledana TB1, dok je konsolidacija trošnog maltera vršena Primalom AC33¹² 1:6. Slobodne ivice fragmenata konsolidovane su razređenim Ledanom, a potom postavljeni stabilni opšivi sa krečnim malterom odgovarajućeg tonaliteta, čime su se jasno izdvojile granice između zidnih slika, originalnog sačuvanog maltera sa jedne strane i zidnih površina bez živopisa sa druge strane. Na ovaj način se doprinelo jasnijem sagledavanju zidne slike kao celine. Opšiv je postavljan pod uglom od 90 stepeni.

Treća faza konzervatorsko-restauratorskih radova je podrazumevala popunjavanje svih plitkih i dubokih oštećenja kao i otvora za injektiranje. Plombiranje je vršeno u nekoliko nivoa. Prvi nivo je bilo postavljanje dubinskog krečnog maltera krupnijeg agregata na duboka oštećenja, a potom dodavan drugi sloj dubinskog maltera. Na kraju je postavljan završni retuš malter u nivelaciji sa originalnim slojem, imitirajući okolinu.

U toku konzervatorsko-restauratorskog tretmana slikane nestabilne površine su konsolidovane 3% rastvorom Paraloid B72.

Uklonjene su sve trošne površine starog maltera na kojem nije bilo sačuvanog slikarstva. Postavljanjem novog dekorativnog maltera, na delovima

¹² 12Primal AC33 - Akrilna disperzija koja se rastvara u vodi. U konzervaciji zidnih slika često se koriste zbog toga što poseduju malu moć penetracije.

na kojima nije bilo sačuvanog slikarstva dobila se nova i celovita prezentacija živopisa i drugih značajnih delova unutrašnjosti crkve. Urađeno je sedam nijansi proba dekorativnog maltera različitog tona i granulacije agregata da bi bila odabrana topla nijansa svetlog okera koja se u potpunosti integrisala i uklopila sa postojećim živopisom. Dekorativni malter je rađen po proverenoj tradicionalnoj recepturi, a ona podrazumeva mešavinu agregata (prosejanog rečnog peska opranog i oslobođenog primesa) i kreča u odnosu 3:1. Na pripremljene i ovlažene zidne površine ovaj malter nanošen je ručno, utiskivanjem vajarskim špahtlama. Nakon više sati sušenja skalpelima je vršeno otvaranje površine maltera skidanjem sloja njegove površinske skrame. Debljina nivoa dekorativnog maltera u proseku je varirala od 2 do 3cm. Tehnički je izveden u nivou 1cm ispod živopisa kako bi nesmetano povezao nedostajuće celine i nenametljivo, na najbolji način prezentovao ostatak živopisa.

Sl. 16 Stručna konzervatorsko-restauratorska ekipa, rad na svodu crkve

Sl. 17 Čišćenje prednje strane oltarske menze u toku radova

Sl. 18 Istočni zid, oltarska apsida, zatečeno stanje, detalj

Sl. 19 Istočni zid, oltarska apsida, stanje nakon radova, detalj

Sl. 20 Istočni zid, oltarska apsida, nakon izvedenih radova, detalj

Sl. 21 Crkva Sv. Neđelje, stanje nakon konzervatorsko-restauratorskih radova

Tanja BOJOVIĆ, Zorica SAVIĆ

CONSERVATION AND RESTORATION OF THE WALL PAINTING IN THE CHURCH OF HOLY SUNDAY IN KUMBOR

Summary

The paper presents the process of conservation and restoration of the wall painting in the Church of Holy Sunday in Kumbor where the until then unrevealed painting of Tripo Kokolja was discovered in 2003.

Within the process of restoration it was proved that the painting of Tripo Kokolja was located in the apse on the eastern wall of the Church. In the apse the painter skilfully presented the Saint in praying posture holding a palm branch. Above her head is the sky with angels and cherubim around. In painter's palette prevail nuance of reddish brown, light green and ochre. After performed research it was possible to see that the painter successfully solved the depth of space painting an illusionistic, semi-circularly completed portal with slanted elements of a profiled wreath on the side facing the painted composition. The illusion of space additionally emphasizes the background, namely the painted sky. In distance it is, behind the lamp, painted paler and more tranquil, while along the very edges of the apse, done in intense colours and more darkly defined, clouds conjure the closeness of space.

The coat of arms of Bujović family presented on the side pilasters of the front part of the altar was discovered during the cleaning. Taking in consideration that identical coat of arms exists on Bujović palace in Perast it was concluded that the painting in the church of Holy Sunday was certainly ordered by Vicko Bujović.

The restoration in the Church implied study of all painted layers both on the floor and wall surfaces. The eastern wall was not studied in order not to additionally damage the representative painting of Tripo Kokolja. The most demanding phase of restoration process was removing the multiple subsequent over-coats from the wall painting of Tripo Kokolja. On other surfaces and also on the vault the target was, except for removing the layers of over-coats, to establish the existence of paintings preceding Kokolja's time. Careful approach to execution of works led to whole opening and complete presentation of both the work of Tripo Kokolja and the artistic solution of other surfaces on which the layer of fresco painting was discovered and presented. It deals with fragments of wall paintings treated with brown-red and surfaces deprived of colour mostly spread along the southern and western walls. Traces of this older painting on the northern wall were in form of remains of fresco mortar whose surface was damaged.

It was concluded that the profiled wreath at the bottom of the vault, was

painted in marbling technique in the same period as the painting in the altar apse.

The wealth of the interior of the Church of Holy Sunday was completed with the discovered fragments of the original fresco painted layer, also with preserved fragments of the last painted layer presented on the vault and the altar apse.

Key words: Kumbor, Boka Kotorska, Church of Holy Sunday, Tripo Kokolja, Vicko Bujović, Baroque painting, conservation and restoration of wall painting.